

УДК 81. 276.3+811.111

Л. Є. Сорокіна,
аспірант

(Київський національний лінгвістичний університет)

ГЕНДЕРНІ СТУДІЇ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті виконано огляд здобутків та проведених розробок у гендерній лінгвістиці. Здійснено спробу аналізу закордонних та українських робіт та визначення подальшої перспективи досліджень у цій галузі.

Сучасна лінгвістика характеризується інтенсивним розвитком нових напрямків, заснованих на принципі антропоцентризму. Останні десятиліття гендерний вимір стає все більш важливим в оцінці процесів суспільного функціонування та розвитку.

Проблема взаємозв'язку статі мовця з мовленням привертає увагу досить давно, беручи початок ще в античній традиції, але особливого значення вона набула в сучасному суспільстві, де стереотипні ролі жінки та чоловіка в соціумі зазнали значних змін та перевтілень. Крім того, становлення та інтенсивний розвиток гендерних досліджень у лінгвістиці пов'язаний із зміною наукової парадигми в гуманітарних науках під впливом постмодерністської філософії. Нове розуміння процесів категоризації, відмова від визнання об'єктивної істини, інтерес до суб'єктивного, до приватного життя людини, розвиток нових теорій особи призвели до перегляду наукових принципів вивчення категорій етнічності, вік, стать, що інтерпретувалися раніше лише як біологічно детерміновані [1: 110]. Тому гендерний вимір є важливим об'єктом вивчення у багатьох наукових галузях, зокрема у мовознавстві, де він являє собою новий етап розвитку, нову точку зору на лінгвістичні явища. Проте деякі аспекти, на нашу думку, все ще недостатньо висвітлені. Саме необхідністю подальшого дослідження та аналізу визначаються *мета та завдання* нашої статті: розгляд і аналіз низки вже здійснених робіт та окреслення перспектив подальших здобутків у цій галузі лінгвістики.

Перші системні описи чоловічих та жіночих особливостей мовлення були виконані на базі германських мов у 60 – 70х роках XX століття (R. Lakoff, D. Spender, S. McConnell-Ginet, S. Romaine). Щодо сучасних розробок, то більшість з них проводяться в межах дискурс-аналізу або критичного дискурс-аналізу (R. Wodak, S. Mills, J. Sunderland), міжкультурної комунікації (S. Tretchler, N. Besnier, J. Sidnell), гендерного аналізу ідеології та стереотипізації (M. Talbot, S. F. Kiesling), академічного дискурсу (E. Morris, J. Swan), медійного та політичного дискурсу (R. Lakoff, R. Wodak, L. Litosselitti), сімейного дискурсу (D. Tannen, P. Eckert) тощо. Не достатньо вивченим вважається чоловіче мовлення, хоча з'являються роботи і у цьому напрямі (J. Sidnell, B. Benwell).

Вітчизняні гендерні дослідження почали проводитися лише наприкінці 80-х XX століття, а з середини 90-х років продовжили стрімко розвиватися, тому зараз ми говоримо про появу ще однієї галузі у вітчизняному мовознавстві – гендерної лінгвістики. Уже у 1995 році в часописі "Мовознавство" з'являється програма дослідження чоловічого та жіночого мовлення міждисциплінарного характеру. Вітчизняна гендерологія репрезентована розвідками гендерного концептуального змісту на матеріалі лексики (О. Л. Бессонова, Г. І. Емірсуїнова, В. М. Коломєєв), фразеології (С. О. Швачко), психолінгвістики (О. М. Холод), соціолінгвістики (О. В. Теслер, О. Д. Петренко, М. П. Дожук, О. І. Семиколенова, А. Г. Шиліна), дискурсивних досліджень мовленнєвої поведінки статей (О. М. Галапчук, А. А. Семенюк, К. В. Цимбал, Є. Дуйко), польових розвідок (А. П. Мартинюк, О. В. Піщикова, А. І. Дородних), аналізу гендерного аспекту художнього дискурсу (Н. Д. Борисенко, І. В. Кузнецова). Важливо зазначити, що сучасні українські мовознавці працюють в одному напрямку з західними вченими. Проводяться розробки з позицій когнітивістики, досліджується гендерний аспект стереотипізації суспільства, враховуються не тільки гендерні, але й вікові особливості, а також з'являються перші дослідження чоловічого мовлення.

Незважаючи на таку кількість робіт, досі актуальним є питання, пов'язане з поняттям гендеру та його складовими. Цей термін у сучасному значенні увійшов у лінгвістичну парадигму пізніше, ніж в інші гуманітарні науки і означає сукупність соціальних й культурних норм, яку суспільство приписує виконувати людям в залежності від їхньої біологічної статі. Не стать, а соціокультурні норми, в кінцевому результаті, визначають моделі поведінки, види діяльності. "Бути в суспільстві чоловіком чи жінкою означає не просто володіти тими чи іншими анатомічними особливостями – це означає виконувати гендерні ролі" [2: 8]. У іншій інтерпретації "гендер – свого роду міждисциплінарна інтрига, в основі якої переплітаються багато наук про людину, про її не тільки біологічну, але й соціально та культурно зумовлену специфіку, інтригу як сукупність обставин, подій та дій, в центрі яких знаходиться людина, особистість" [3: 6].

У своїй статті "Про вживання поняття гендер у російськомовному лінгвістичному описі" А. В. Кириліна розглядає поняття "гендер" і "стать", аналізує його вживання, вказуючи на синонімічні терміни (соціальна (соціокультурна) стать, статевий диморфізм, біосоціальні (біокультурні) характеристики людини тощо) та різноманітні підходи. Вчена вважає, що "гендер відображає одночасно процес й результат "вбудовування" індивіда в соціально і культурно обумовлену модель

маскулінності та фемінності, що прийнята у певному суспільстві на певному історичному етапі" [4: 24].

Сучасні американські гендерологи звертаються до терміну "ідентичність" (особливо характерному для представників перформативного підходу), під яким розуміється моделювання поведінки у відповідності/ невідповідності з соціально обумовленим каноном для осіб різної статі. Хоча деякі вчені наголошують на певній "підступності" цього поняття і пропонують вживати його у множині, так як тільки тоді воно охоплюватиме усвідомлення людини одночасно у різноманітті соціальних груп. "Одна або більше ідентичностей може бути актуалізовано у різний відрізок часу; іноді вони можуть бути суперечливими, іноді взаємопов'язаними: різноманіття людських ідентичностей констатує багатство та неоднозначність усвідомлення власного я" [5: 7].

Поняття гендер може бути визначено через протиставлення двох теоретико-методологічних напрямів – **есенціалістського** та **анти-есенціалістського**. Суть першого напряму полягає в розгляді "чоловічого" та "жіночого" у якості цілісних категорій, які складаються з взаємовиключних сукупностей якостей – категорій, що знаходяться в постійній опозиції. Таку опозицію можна представити у вигляді дихотомії "плюс" і "мінус": якщо "чоловічому" притаманна сила, то "жіночому" – відсутність сили; якщо "чоловіче" домінує, то "жіноче" підкоряється. В основі есенціалістського підходу, на думку Д. Камерон, є впевненість у існуванні фундаментальних й фіксованих характеристик. Отже, відмінності між статтями пов'язують з їхніми біологічними особливостями й вважаються вродженими та незмінними [6: 15].

У мовознавстві цей підхід представлений трьома теоріями: *теорією дефіциту* (deficit approach), яка розроблена Р. Лакофф, *теорією домінування* (domination approach), представлена роботами Д. Зіммерман, К. Уест, П. Фішман, В. ДеФранциско, Д. Спендер та *теорією розбіжностей* (difference approach), послідовники якої Д. Молц, Р. Боркер, Д. Таннен, Дж. Холмс.

Основною концепцією *теорії дефіциту* стало твердження, що жіноче мовлення пасивне, неефективне, безпомічне, що жінки відчують "дефіцит" у певних засобах мовленнєвого вираження. Р. Лакофф визначила декілька особливих ознак жіночої мови, в тому числі: деталізований опис кольорів та відтінків; афективні прикметники, для вираження емоційного ставлення, а не денотативної інформації; розділові питання, що імплікують невпевненість жінки при вираженні власної думки; слова та вирази, які пом'якшують категоричність тверджень (hedges); надто високий ступінь ввічливості та схильність до евфемізації тощо.

І хоча надалі деякі аспекти зазнали значної критики (дослідження розділових питань та компліментів [7], формули ввічливості та вербальні знаки невпевненості [8]), необхідно підкреслити значущість цієї роботи, яка стала першою спробою привернути увагу до негативних стереотипних установок по відношенню до жіночої мови, а також торкнулась питань, що стали основою гендерних досліджень для наступних поколінь вчених.

Теорія гендерного домінування у комунікації представлена роботою Д. Спендер "Чоловік створив мову" (Man Made Language), дослідженням асиметричних моделей переривання (Д. Зіммерман, К. Уест) й контролю над темою розмови (П. Фішман, В. ДеФранциско). Учені прийшли до висновку, що чоловіки переривають жінок частіше, ніж інших чоловіків, а жінки практично не переривають співбесідника чоловіка; при цьому в бесідах представників одної статі комуніканти переривають один одного приблизно в однакових пропорціях. Крім того, чоловіки менше ніж жінки підтримували хід спілкування за допомогою вербальних знаків уваги (*невже, що ти кажеш* тощо), а якщо і використовували їх, то з великою затримкою. Подальші дослідження В. ДеФранциско підтвердили висновок П. Фішман про те, що жінки частіше використовують словесні знаки для привертання уваги й вираження зацікавленості; чоловіки ж не виражають такої "підтримки" в спілкуванні, що, як правило, сприймається жінками як відсутність зацікавленості до теми розмови.

П. Фішман характеризує вищеописані риси мовленнєвої поведінки як маркери упевненості та домінування. Крім того, вона вважає, що жінки стикаються зі значними труднощами у спілкуванні в змішаних групах, так як вищий статус чоловіка в суспільстві дає йому змогу не витратити зусилля на підтримку розмови. У даному випадку ми погоджуємось із зауваженням О. М. Галапчук, що в бесіді з людиною більш вищого соціального статусу (напр. керівником) чоловіки будуть використовувати жіночі ходи для підтримки розмови.

Основна ідея роботи Д. Спендер полягає у викритті андроцентризму у мові, де чоловіки контролюють значення слів, через мову нав'язують бачення світу. Оскільки слова кодують чоловічий досвід, жінки змушені або користуватися чужими для них словами (alienation of women), або відмовитись від мови взагалі (silencing of women). В основі чоловічої влади в мові, згідно Д. Спендер, концепція про чоловічу перевагу як природну даність [9]. Критики неодноразово звинувачували Д. Спендер у надто прямолінійному уявленні про домінування чоловічого начала в мові й розуміння його як монолітної структури [10].

Слід зазначити, що в більшості ранніх робіт інтерпретація емпіричних даних була дещо спрощеною [11: 14]. Як показали пізніші дослідження спілкування у жіночих (одностатевих) групах, не кожне переривання співрозмовника є спробою домінування [12], навпаки, в деяких ситуаціях – це

прояв солідарності та зацікавленості [15]. Інакше кажучи, одні й ті ж самі стратегії та моделі в різних ситуаціях можуть використовуватись з різною метою, тобто спрацьовувати по-різному для різних чоловіків та жінок.

Важливим етапом у гендерних дослідженнях стали роботи, в яких спілкування між чоловіками і жінками трактується з точки зору *теорії двох культур* або *теорії "розбіжностей"*. Цей підхід вперше сформульований американськими соціолінгвістами Д. Молц та Р. Боркер і ґрунтується на двох дослідженнях: Дж. Гамперца з міжкультурної комунікації та М. Гудвін з аналізу спілкування у дитячих групах. Вважається, що представники різних культурних груп використовують норми й правила, здобуті у своїй групі, відмінності у яких можуть викликати помилкову інтерпретацію дій партнера по комунікації, а також труднощі у спілкуванні. На думку Д. Молц та Р. Боркер, чоловіки і жінки належать до різних культур, так як гендерна сегрегація в дитинстві призводить до створення в них різних моделей спілкування, що відображається у взаємному непорозумінні, оскільки кожен з комунікантів виходить з власних очікувань.

Ці ідеї отримали подальше висвітлення в роботах Д. Таннен, яка доводить, що для більшості жінок спілкування – це засіб встановлення дружніх відносин, вираження спільних інтересів, їхня комунікативна взаємодія не ієрархічна. Щодо чоловіків, то для них спілкування – це конкуренція, демонстрація своєї поінформованості, впевненості, сили тощо. Концепція Д. Таннен у цілому співзвучна з позицією Дж. Холмс, яка підкреслює формування різних моделей спілкування у чоловіків та жінок: перші будують розмову так, щоб підтримати й укріпити статус, другі – відносини солідарності.

Теорія культур дозволяє пояснити комунікативні труднощі учасників інтеракції в змішаних гендерних групах тоді, коли вони пов'язані не з домінуванням однієї статі над іншою, а з різним розумінням ситуації, різними очікуваннями й стилями спілкування.

Критики теорії вказують на те, що не існує достатньої кількості емпіричних досліджень, які б демонстрували соціокультурне непорозуміння як результат міжгендерної комунікації. Підхід "розбіжностей", хоча й долає недолік теорії домінування, що негативно характеризує жінок, однак теж не враховує неоднорідності всередині чоловічої і жіночої культур.

Загальний недолік вищезгаданих концепцій полягає в поляризації гендерних відмінностей, яка призводить, по-перше, до виключення з поля зору вчених подібних ознак чоловічої та жіночої мовленнєвої поведінки, детермінованих ситуацією або контекстом, і, по-друге, сприяє концептуалізації гендерної ідентичності як статичної та незмінної [11: 16].

Необхідно відзначити, що історично парадигми дефіциту, домінування й розбіжностей представляють собою різні моменти розвитку фемінізму: перша й друга відображають протест різних форм пригноблення жінок; третя – момент переоцінки жіночою культурною традицією [6: 41].

Інший **анти-есенціалістський напрям** базується на тому, що статеві ролі конструюються, створюються в різних контекстах і наповнюються різним змістом. Анти-есенціалісти піддають сумніву можливість існування гендеру як фіксованої категорії і доводять існування чисельних чоловічих та жіночих стереотипних установок, які визначені різноманітними соціокультурними контекстами.

У сучасній лінгвістиці цей напрям представлений перформативним підходом (performing approach), відповідно до якого комунікант вибирає лінгвістичні засоби, щоб створити певний образ мовця. Прибічники теорії перформативності гендеру (Дж. Коатс, Д. Камерон, Дж. Сандерленд) наполягають на тому, що гендер конструюється по-різному у різних контекстах навіть на рівні конкретних чоловіків та жінок і є не категорією, а процесом. Якщо в соціолінгвістичній традиції вважається, що комунікативна поведінка індивіда є наслідком його соціального статусу, то основа перформативного підходу полягає в тому, що наша комунікативна поведінка, поряд з іншими її аспектами, конструє соціальний статус індивіда. За влучним вираженням Дж. Коатс, "ми як актори постійно відтворюємо свій гендер у щоденному спілкуванні, виконуючи роль жінки чи роль чоловіка, і навіть, коли ми намагаємося відійти від загальноприйнятих зразків, наші співрозмовники сприймають наші висловлювання або як жіночі, або як чоловічі" [12: 127].

Отже, прихильники такого підходу сприймають чоловіків і жінок не як запрограмованих ранньою соціалізацією пасивних виконавців установлених гендерно-адекватних зразків поведінки, а як свідомих і активних творців з певними знаннями про те, як деяке висловлювання з гендерним значенням може бути використане для того, щоб викликати необхідний ефект і досягти певної мети.

Спроба прихильників теорії розбіжностей й теорії домінування проаналізувати гендер як стабільну біологічну категорію, призводить до появи фіксованих гендерних стилів мови, стереотипізації комунікативної поведінки, зумовленої гендером. Тільки розуміння того, що людина маніфестує свій гендер у вербальній комунікації, дозволяє виявити, що вважається придатним і не придатним для комунікативної поведінки протилежних статей, які норми обмежують гендерно зумовлену комунікативну поведінку і як з'являються її стереотипи в соціумі [14: 108].

Як указує Д. Камерон, різні комунікативні стратегії формуються в певних соціальних контекстах і спрямовані на розв'язання різних завдань спілкування [6: 40]. Таким чином, прихильники

перформативного підходу не розглядають гендер як єдиний фактор, що стимулює поведінку комунікантів, а визнають його взаємодію з іншими соціальними характеристиками (етнос, вік) й ситуацією спілкування.

Д. Камерон пропонує відмовитися від сприйняття чоловіків і жінок як двох гомогенних груп, поведінка кожної з яких характеризується певним набором рис, що не зустрічаються в протилежній групі [6: 52]. Стереотипно, комунікативна поведінка чоловіків сприймається як результат їхнього життя в певному суспільстві. Орієнтована на дім комунікативна поведінка жінки розглядається як продукт її біологічних особливостей та ролі берегині вогнища й матері. Таким чином, у комунікативній поведінці жінки намагаються відшукати риси, що поєднують її з усіма жінками, незалежно від соціальної приналежності, рівня освіти, віку і т.п. У результаті застосування такого підходу виробляється набір стереотипів, приписуваних усім жінкам у певному мовному суспільстві. Більш того, їхня комунікативна поведінка розглядається крізь призму стереотипів, тобто останні відіграють регулюючу роль у суспільстві [14: 67].

Отже, заперечення перманентної присутності категорії гендер в мові та мовленні/ комунікації – одне з найважливіших досягнень лінгвістичної гендерології останніх років. Різноманітність підходів до проблеми гендеру, а також наявність певних суперечностей в розробці теорії, на нашу думку, є свідченням ступеню її розвиненості й теоретичної глибини. Разом з тим, необхідно усвідомлювати, що це не просто нова теорія, а теорія, прийняття якої передбачає зміну ціннісних орієнтирів і перегляд багатьох усталених уявлень.

Зазначимо, що перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розгляді гендерних стереотипів як засобу створення мовленнєвої маніпуляції у діалогічному дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мельник Ю. П. Об'єктивація гендерних стереотипів у сучасній лінгвістичній науці / Ю. П. Мельник // Вісник Житомирського державного університету. – Філологічні науки. – Випуск 45. – 2009. – С. 110-114.
2. Словарь гендерных терминов / под. ред. А. А. Денисовой. – М.: Информациа 21 век, 2002. – 256 с.
3. Халева И. И. Гендер как интрига познания / И.И. Халева// Гендерный фактор в языке и коммуникации. – Иваново, 1999. – С. 5-9
4. Кирилина А. В. О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании / А. В. Кирилина/ Филологические науки. – 2000. – № 3. – 18-27.
5. Gender Identity and Discourse Analysis / edited by L. Litosseliti, J. Sunderland. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002. – 335 p.
6. Cameron D. A Feminist Critique of Language / D. Cameron. – London, NY: Routledge, 1998. – 368 p.
7. Holmes J. Women, Men and Politeness. – London: Longman, 1995. – 254 p.
8. O'Barr W., Atkins B. "Women's language" or "powerless language"? // Women and language in literature and society. – New York: Praeger, 1980. – P. 93-110.
9. Спендер Д. Мужчина создал язык // Введение в гендерные исследования / под. ред. С. В. Жеребкина. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя 2001. – с. 775-786
10. Talbot M. Language and Gender: An Introduction/ M. Talbot. – Cambridge: Polity Press, 1996. – 257p.
11. Гриценко Е. С., Лалетина А. О., Сергеева М. В. Гендер в английской лингвокультуре / Е. С. Гриценко, А. О. Лалетина, М. В. Сергеева. – Нижний Новгород: Нижегородский гос. лингв. ун-т им. Н. А. Добролюбова, 2008. – 214с.
12. Coates J., Cameron, D. Women in Their Speech Communities: New Perspectives on Language and Sex/ J. Coates, D. Cameron. – New York: Longman, 1988. – 191p.
13. Tannen, D. Conversational style: Analyzing talk among friends / D. Tannen , Norwood NJ: Ablex, 1984. – 224p.
14. Борисенко Н. Д. Гендерний аспект репрезентації персонажного мовлення в англійських драматичних творах кінця ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Н. Д. Борисенко. – К., 2003. – 231с.
15. Галапчук О. М. Вікова диференціація стратегій і тактик дискурсу в сучасній англійській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Олена Михайлівна Галапчук. – Луцьк, 2000. – 18с.
16. Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation / D. Tannen. – NY: Morrow, 1990. – 330 p.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2010 р.

Сорокіна Л. Е. Гендерные студии: достижения и перспективы исследований.

В статье представлено обозрение достижений и проведенных разработок в гендерной лингвистике. Сделана попытка анализа зарубежных и украинских работ, а также определены перспективы последующих исследований в этой области.

Sorokina L. Ye. Gender Studies: Achievements and Prospects of Research Findings.

The given article provides an overview of current research findings in gender studies. A number of foreign and Ukrainian works are analyzed. An attempt of their analysis and planning some further research prospects in this field has been undertaken.